

در فاصله دو جنگ

بررسی علل انعقاد دو پیمان تاریخی در کتاب «از گلستان تا ترکمانچای»

تاریخ ایران

بهار خسروی

گروه کتاب

روابط ایران و روسیه در اوایل دوره قاجار یکی از سرنوشت‌سازترین مقاطع تاریخ معاصر ایران به شمار می‌آید. در این دوره، گسترش نفوذ امپراطوری روسیه در قفقاز و ضعف ساختار نظامی و اداری دولت قاجار، زمینه‌ساز مجموعه‌ای از تنش‌ها و درگیری‌ها شد که در نهایت به وقوع دو جنگ مهم میان ایران و روسیه انجامید. این جنگ‌ها نه تنها توازن قدرت در منطقه را تغییر داد، بلکه پیامدهای سیاسی، سرزمینی و دیپلماتیک عمیقی برای ایران به همراه داشت. نتیجه این رویارویی‌ها انعقاد دو پیمان مهم گلستان (۱۸۱۳) و ترکمانچای (۱۸۲۸) بود؛ قراردادهایی که به موجب آنها بخش‌های وسیعی از سرزمین‌های قفقاز از قلمرو ایران جدا شد و نفوذ روسیه در منطقه به شکل قابل توجهی افزایش پیدا کرد.

این تحولات تنها به از دست رفتن قلمرو محدود نماند، بلکه ساختار روابط خارجی ایران، موقعیت آن در نظام بین‌الملل و نگاه نخبگان ایرانی به مسأله اصلاحات و نوسازی را نیز تحت‌تأثیر قرار داد. از این رو، بررسی روابط ایران و روسیه در این دوره و پیامدهای جنگ‌های میان دو کشور، برای درک بسیاری از تحولات سیاسی و تاریخی ایران در سده نوزدهم اهمیت اساسی دارد.

کتاب «از گلستان تا ترکمانچای: یادداشت‌های ژنرال یرمولوف در فاصله بین دو جنگ ایران و روسیه» ترجمه حسین اصغری که در انتشارات نگارستان اندیشه به چاپ رسیده است، یکی از منابع مهم و مؤثر درباره روابط ایران و روسیه در اوایل قرن نوزدهم است که از نگاه یک مقام عالی‌رتبه روسی روایت را برای مخاطب تعریف می‌کند و به بررسی

همه پژوهشگران این حوزه تاریخی پیشنهاد می‌کند.

زیرکی به سبک ژنرال روسی

الکسی پتروویچ یرمولوف، ژنرال مشهور روس و فرمانده نیروهای روسیه در قفقاز بود. او در سال‌های پس از جنگ اول ایران و روسیه و پیمان گلستان (۱۸۱۳) تا پیش از نقش مهمی در سیاست و نظامی‌گری روسیه در منطقه داشت. یادداشت‌ها و گزارش‌های او تصویر روشنی از سیاست‌های روسیه در قفقاز و نگاه روس‌ها به ایران قاجار می‌دهد. این کتاب در واقع مجموعه‌ای از یادداشت‌ها، گزارش‌ها، خاطرات و اعترافات شخصی او به عنوان فرماندار کل قفقاز است. طبیعی است که نگاه او کاملاً بی‌طرف نیست. او گاهی ایران و ساختار سیاسی آن را تحقیرآمیزتر از موضع برتری توصیف می‌کند. بنابراین بسیاری از جنبه‌های جامعه ایران یا سیاست داخلی کشور به‌طور کامل منعکس نشده است. در بخش‌هایی یرمولوف درباره مردم، فرهنگ یا سیاست ایران قضاوت‌هایی کلی ارائه می‌دهد که ممکن است برای دنیای امروز دقیق یا متصفانه به نظر نرسند. یرمولوف شاید خیلی از نکات لازم را ننوشته باشد، چرا که فردی به زیرکی و وطن‌دوستی او، با علم به اینکه یادداشت‌هایش در تاریخ ثبت می‌شود، هیچ‌گاه موضوعی که به صلاح کشورش نباشد را مکتوب نمی‌کند اما به هر حال، نکاتی هم که گاه و بیگاه از زیر دستش در رفته و به روی کاغذ آمده، با ارزش هستند. حسین اصغری ترجمه این اثر را برعهده داشته و در ترجمه خود، توضیحات و پاورقی‌هایی برای روشن کردن اشخاص، مکان‌ها و رویدادهای تاریخی آورده تا برای مخاطب عام هم قابل فهم و درک باشد. اصغری تلاش کرده روایت تاریخی نسبتاً دقیق و مستندی از این دوره را به خواننده ارائه دهد. او سعی داشته تا برخی از

کتاب «از گلستان تا ترکمانچای: یادداشت‌های ژنرال یرمولوف در فاصله بین دو جنگ ایران و روسیه» یکی از منابع مهم و مؤثر درباره روابط ایران و روسیه در اوایل قرن نوزدهم است که از نگاه یک مقام عالی‌رتبه روسی روایت را برای مخاطب تعریف می‌کند و به بررسی روابط ایران و روسیه در این دوره و پیامدهای جنگ‌های میان دو کشور، برای درک بسیاری از تحولات سیاسی و تاریخی ایران در سده نوزدهم اهمیت اساسی دارد. کتاب «از گلستان تا ترکمانچای: یادداشت‌های ژنرال یرمولوف در فاصله بین دو جنگ ایران و روسیه» ترجمه حسین اصغری که در انتشارات نگارستان اندیشه به چاپ رسیده است، یکی از منابع مهم و مؤثر درباره روابط ایران و روسیه در اوایل قرن نوزدهم است که از نگاه یک مقام عالی‌رتبه روسی روایت را برای مخاطب تعریف می‌کند و به بررسی

ایجاد شخصیت یرمولوف را هم تشریح کند، این ژنرال روسی شخصیتی کاملاً چند وجهی دارد که نمی‌توان تنها در نظامی بودن، محدودش کرد. فردی به‌شدت تیزبین، زیرک و گاه شکاک که برای همه مسائل برنامه‌ریزی دارد، هم برای موضوعات پیچیده

نظامی، هم شهرسازی، شهرداری، اقتصاد و حتی در جاسوسی.

منبعی دست اول از تاریخ

«از گلستان تا ترکمانچای: یادداشت‌های ژنرال یرمولوف در درباره قفقاز، سیاست خارجی قاجار

می‌توان یک منبع دست اول تاریخی دانست که از نگاه طرف روسی گفته می‌شود. خواننده در طول خوانش کتاب در می‌یابد که روس‌ها چگونه ایران قاجار و قدرت نظامی آن را ارزیابی می‌کردند، برای پژوهش درباره گلستان تا ترکمانچای

پرسشی بی‌پاسخ از دل تاریخ

در بخشی از کتاب «از گلستان تا ترکمانچای: یادداشت‌های ژنرال یرمولوف در فاصله بین دو جنگ ایران و روسیه» اطلاعاتی از ژنرال یرمولوف بنا به دستور تزار از سرزمین ایران جمع‌آوری می‌شود و به روسیه ارسال می‌شود. در این متن آمده است:

«نیروهای ایران منظم هستند و به خوبی سازماندهی می‌شوند. توپخانه از نظم عالی برخوردار است و به وضوح در حال افزایش است. آنها یک کارخانه ذوب و ریخته‌گری مناسب و یک کارخانه اسلحه‌سازی دارند. قلعه‌های شان بر اساس الگوی قلعه‌های اروپایی ساخته می‌شود و با استخراج سنگ آهن دارند. علاوه بر این، کارخانه‌هایی نظیر ماهوت‌سازی و تصفیه قند و شکر برای جلوگیری از انحصار ظالمانه کمپانی هند شرقی تأسیس شده‌اند. همچنین به دستور عباس میرزا، اکنون تعداد زیادی نیرو و توپ جنگی وجود دارد که با توجه به شرایط، تعداد آنها به راحتی قابل افزایش است،

زیرا جمع‌آوری سرباز به خصوص از جانب کوچ‌نشین‌ها بدون هیچ دردسری انجام می‌شود. این نیروها در سخنی‌ها، شکایت‌ها هستند؛ از نظر غذایی به کم قانع‌اند؛ حرکات غیرمعمول سریع، برایشان راحت است و در مدت کوتاهی ایران می‌تواند پیاده نظامی داشته باشد که با بهترین‌های اروپا برابری کند. در این میان، انگلستان از همه توران خود برای مقابله با نفوذ قدرت ما در این کشور استفاده می‌کند. پولی که آنها در دربار و برای تمام نزدیکان شاه و وارث او ریخت و پاش می‌کنند، هرگز اجازه‌زندی صمیمانه ایران به روسیه را نخواهد داد. هرگز!»

این اطلاعاتی است که ژنرال یرمولوف بنا به دستورات تزار از سرزمین ایران جمع‌آوری و به روسیه ارسال کرد. اما چرا ارتشی که «به راحتی می‌تواند با بهترین‌های اروپا برابری کند»، در جنگ بعدی خود با روس‌ها این چنین زود از هم می‌پاشد و ارتش روسیه به حومه شهر میانه می‌رسد و قرارداد ترکمانچای منعقد می‌گردد؟! و قرارداد ترکمانچای

و زمینه‌های ترکمانچای نیز اطلاعات مهمی کسب می‌کند. روایت‌ها گاهی با صراحت و نگاهی انتقادی نسبت به ساختار سیاسی ایران پیش‌می‌روند که همین باعث جذابیت تاریخی آن می‌شود. در این اثر، زمینه‌های سیاسی و نظامی جنگ‌های ایران و روس، ضعف‌های ساختاری دولت قاجار و ارتش ایران، نقش شخصیت‌هایی مثل فتحعلی‌شاه قاجار و عباس میرزا، دخالت قدرت‌های خارجی مثل روسیه و بریتانیا، روند مذاکرات و شکل‌گیری عهدنامه گلستان، شروع جنگ دوم ایران و روس، شکست نهایی ایران و امضای عهدنامه ترکمانچای، پیامدهای سیاسی، اقتصادی و سرزمینی این قراردادها بررسی می‌شود. جدای از مباحث تاریخی، در این کتاب اطلاعاتی جالب و خواندنی مربوط به قوم‌شناسی مردم قفقاز نیز وجود دارد: از دسته‌های قزاق‌ها گرفته تا روستاهای ترک تبار و مهاجران آلمانی ساکن گرجستان. در یادداشت‌های یرمولوف از جغرافیای منحصر به فرد قفقاز وصف دقیقی ارائه می‌شود؛ به گونه‌ای که خواننده در لشکرکشی‌های قوای روس برای سرکوب شورش‌های محلی، با شمار زیادی از روستاها، دره‌ها و رودهای آن نیز آشنا می‌شود.

اصغری روند اتفاقات تاریخی را از عهدنامه گلستان تا ترکمانچای به شکل مرحله‌به‌مرحله توضیح می‌دهد تا خواننده بتواند سیر تاریخی آن را دنبال کند. همچنین در متن کتاب منابع و اسناد تاریخی برای توضیح رویدادها آورده شده است. نقش افرادی مانند فتحعلی‌شاه، عباس میرزا و فرماندهان روس در تحولات بررسی می‌شود که این بخش به خصوص برای افرادی که به تاریخ علاقه‌مند هستند، جذاب خواهد بود. این اثر بیشتر به شرح رخدادها و وقایع می‌پردازد و تحلیل سیاسی یا اجتماعی گسترده‌ای از ارائه نمی‌کند، بعضی رویدادهای مهم هم با توضیح کوتاهی بیان شده‌اند.

به‌طور کلی این کتاب بیشتر برای آشنایی اولیه با دوره جنگ‌های ایران و روس مناسب است ولی برای پژوهش‌های اساسی و فهم بهتر جغرافیای قفقاز و مناطق از دست رفته، منابع دیگری در کنار این اثر می‌تواند شمرشم باشد.

گذر از اسطوره به تاریخ

مرور پیشینه دو سرزمین کهن در ایران و توران

تبارشناسی

یکی از موضوعات مهم در مطالعات تاریخ و فرهنگ ایرانی، مسأله هویت تاریخی ایران و نسبت آن با کشورهای همسایه است. ایران و توران دو سرزمینی هستند که هم در حافظه اسطوره‌ای و ادبی ایرانیان حضور پررنگی دارند و هم در عرصه تحولات سیاسی و تاریخی، به‌عنوان دو سوی یک رابطه پیچیده و چندلایه مطرح بوده‌اند. این دو مفهوم همیشه در مطالعات تاریخی جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص داده و مورخان و تاریخ‌دوستان بدان توجه کرده‌اند. داستان ایرانیان بی‌شک در پرتو شنیدن حماسه‌های حماسی ایرانی همچون افراسیاب تورانی، با مفهومی دوگانه ایران و توران آشنا شده‌اند. بازتاب این دو سرزمین در شاهنامه فردوسی

و روایت‌های تاریخی آن، نشان از آن دارد که این دو مفهوم نه‌تنها حامل معنای سیاسی، فرهنگی و هویتی هم بوده‌اند. در طول سال‌ها نظیر مقالات و کتاب‌های بسیاری با نگاهی پژوهشی تلاش داشته‌اند که این پیوند تاریخی، فرهنگی و سیاسی را بررسی کرده و نشان دهند مفهوم ایران چگونه در گذر زمان و در مواجهه با جهان ترک دگرگون شده و تداوم پیدا کرده است.

از جمله آثار مرتبط در این زمینه می‌توان به کتاب «ایران و توران: از عهد ایرانشهری تا روزگار صفوی» نوشته حبیب‌الله اسماعیلی اشاره کرد که توسط انتشارات نگارستان اندیشه منتشر شده است. این کتاب با رویکردی تاریخی و تحلیلی به بررسی روند شکل‌گیری و دگرگونی‌های دو حوزه ایران و توران می‌پردازد و سیر روابط ایرانیان و ترکان را از دوران

باستان تا عصر صفوی دنبال می‌کند.

حبیب‌الله اسماعیلی، نویسنده ایرانی متولد ۱۳۴۴ است. از دیگر آثار او می‌توان به «نوروزنامه»، «کتاب دروازه‌بان شاعر (گفت‌وگو با فرامرز ظلی)»، «همیشه رهبر»، «معمار سر طلائی» و... اشاره کرد. اسماعیلی در کتاب «ایران و توران: از عهد ایرانشهری تا روزگار صفوی» بر این باور است که ایران و توران فقط نام دو قلمرو جغرافیایی نبوده‌اند، بلکه هر یک بازتاب‌دهنده چهارچوب‌های فرهنگی، سیاسی و تمدنی هستند. او گفته‌های خود را با بررسی روایت‌های اسطوره‌ای شاهنامه آغاز می‌کند و سپس به دوره‌های تاریخی مختلف از جمله سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، مغولان، تیموریان و در نهایت صفویان می‌پردازد. به اعتقاد نویسنده، ایران و توران در شاهنامه تنها به‌عنوان دو سرزمین متخاصم

دروازه‌بان شاعر (گفت‌وگو با فرامرز ظلی)»، «همیشه رهبر»، «معمار سر طلائی» و... اشاره کرد. اسماعیلی در کتاب «ایران و توران: از عهد ایرانشهری تا روزگار صفوی» بر این باور است که ایران و توران فقط نام دو قلمرو جغرافیایی نبوده‌اند، بلکه هر یک بازتاب‌دهنده چهارچوب‌های فرهنگی، سیاسی و تمدنی هستند. او گفته‌های خود را با بررسی روایت‌های اسطوره‌ای شاهنامه آغاز می‌کند و سپس به دوره‌های تاریخی مختلف از جمله سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، مغولان، تیموریان و در نهایت صفویان می‌پردازد. به اعتقاد نویسنده، ایران و توران در شاهنامه تنها به‌عنوان دو سرزمین متخاصم

تاریخی و تمدنی به حساب می‌آیند که در عین تقابل، در تعامل با یکدیگر هم هستند و این‌گونه شکل گرفته‌اند. کتاب همچنین به این نکته می‌پردازد که پس از ورود اقوام ترک به ایران، آنها چگونه جذب فرهنگ و ساختار سیاسی آن شدند. بسیاری از سلسله‌های ترک‌تبار نه در تقابل کامل با ایران، بلکه در عمل در درون حوزه فرهنگی و تمدنی آن جای گرفتند و به بخشی از این سنت تبدیل شدند.

در نهایت، اسماعیلی نشان می‌دهد مفهوم ایران با وجود تغییر سلسله‌ها و ورود اقوام مختلف، همچنان به‌عنوان یک حوزه فرهنگی و تمدنی پایدار و جاویدان باقی مانده است. **ماندگاری هویت ایرانی** این اثر را می‌توان در دسته پژوهش‌های مربوط به اندیشه ایرانشهری و مطالعات هویت تاریخی ایران جای داد؛ اندیشه‌ای که بر تداوم فرهنگی و تاریخی ایران از دوران باستان تا عصر اسلامی تأکید می‌کند. در این کتاب، خواننده با بازتاب مفهوم «توران» در شاهنامه فردوسی، روند مهاجرت ترکان و دستیابی آنها به قدرت در جهان ایرانی و نیز شیوه‌های تعامل و درهم‌آمیزی فرهنگ ایرانی و ترکی آشنا می‌شود. همچنین به اهمیت زبان فارسی و نقش تعیین‌کننده آن در حکومت‌های ترک‌تبار و در شکل‌گیری هویت سیاسی ایران در دوره صفوی توجه شده است. در مجموع، این کتاب با پیوند دادن تاریخ، ادبیات و اندیشه سیاسی و با بهره‌گیری از منابع فارسی، عربی و متون تاریخی کلاسیک، رویکردی تحلیلی به مسأله هویت ایرانی می‌بخشد. نویسنده در این چهارچوب، هم به جنبه‌های تقابل و هم به وجه همزیستی ایران

و ترکان می‌پردازد و خواننده را با این بحث همراه می‌سازد.

اینکه کتاب نگاهی بلندمدت به تاریخ ایران دارد و به بررسی هویت ایرانی فراتر از چهارچوب‌های قومی و قبیله‌ای می‌پردازد، از نکات مثبت آن تلقی می‌شود. کتاب از روزگار ساسانیان تا شکل‌گیری دولت صفوی را مورد بررسی قرار می‌دهد و این گستره وسیعی از تاریخ را شامل می‌شود. خواننده با خواندن «ایران و توران: از عهد ایرانشهری تا روزگار صفوی» این امکان را پیدا می‌کند که در طول قرن‌ها دنبال کند و بداند این مفهوم با وجود همه چالش‌ها و فراز و نشیب‌ها و تغییرات اما ماندگار مانده است. اثر می‌کوشد توضیح دهد چرا و چگونه، با وجود تغییر سلسله‌ها

اشاره شده است. در بخش دیگری از این فصل، روایات تاریخی مرتبط با درگیری شاپور دوم با خیونان، بهرام گور با هپتالیان و خسرو انوشیروان با ترکان، زمینه‌های تاریخی تغییر

نوبت، کتاب «ایران و توران: از عهد ایرانشهری تا روزگار صفوی» بیش از هر محبت دیگری بر ابده‌ها، متون، روایت‌های فرهنگی و تحولات سیاسی، تمرکز دارد و کمتر به عوامل اجتماعی، اقتصادی و ساختارهای طبقاتی می‌پردازد؛ ازاین‌رو، خوانندگانی که

به تحلیل‌های اقتصادی و اجتماعی علاقه‌مند هستند، شاید این جنبه از کتاب را ناکافی بدانند. همچنین برخی منتقدان بر این باور هستند که آثار هویت‌محور از این دست، شاید بیش از اندازه بر منابع کلاسیک سنتی جهانی بویژه درباره ترکان، مغولان و شکل‌گیری هویت‌های متفکرانه‌ای، تصویری متنوع‌تر و جدیدتر ارائه دهند. در واقعیت تاریخی، رابطه دو حوزه ایران و توران ترکیبی از رقابت، همکاری، همزیستی و اختلاف فرهنگی بوده، اما در بخش‌هایی از این کتاب تا حدودی به صورت یک تقابل خوب و روشن به رشته تحریر درآمده است.

مرور منازعه ایران و توران

در فصل اول، تبار دوگانه ایران و توران از روزگاران دور با مرور روایات اساطیری و گزارش‌های باستان‌شناسی بررسی می‌شود. روایت مرتبط با «کین ایرج» و روایات مؤید تثبیت حیچون به مثابه مرز ایران و توران از جمله مباحث این فصل هستند. در بخش دیگری از این فصل به تبار تاریخی دوگانه ایران‌توران در فرآیند شکل‌گیری مهاجرت‌های بزرگ تاریخی در آسیای مرکزی اشاره شده است. در ادامه زمینه‌های شکل‌گیری دوگانه ایران و توران پس از تأسیس اولین سکونتگاه‌های آریایی تباران در شرق ایران‌زمین و منازعه آنها به هم‌تباران کوچرو و همچنین درگیری‌های هخامنشیان با سکاها در شرق ایران‌زمین و در ادامه به رویارویی اشکانیان با سکاها آسیای مرکزی

و جابه‌جایی اقوام حاکم، هویت و تمدن ایرانی از میان نرفته است. همچنین رجوع به شاهنامه و آوردن روایت‌هایی از آن، به کتاب اعتبار بیشتری بخشیده است. در نهایت، بررسی تاریخ سیاسی و تحولات آن به خصوص برای علاقه‌مندان به تاریخ خالی از لطف نیست. البته برخی تحلیل‌ها بیشتر بر جنبه‌های فرهنگی و فکری تکیه می‌کنند و کمتر به ابعاد اجتماعی و اقتصادی پرداخته شده است. از دیگر نکات خوب این اثر می‌توان به تحلیل نقش فرهنگ و زبان فارسی در شکل‌گیری و تداوم دولت‌ها اشاره کرد. کتاب به‌خوبی نشان می‌دهد که چگونه زبان و فرهنگ فارسی در دولت‌های ترک‌تبار همانند غزنویان و سلجوقیان به ابزار اصلی ساماندهی قدرت،